

ÚJ KÖNYVEK

Recenzió

Bod Péter Ákos: Gazdasági fejlődés és tudás. Esszék az üzleti kultúra, értékek, oktatás kapcsolódásairól

(Gondolat Kiadó, Budapest, 2023, 200 oldal)

című könyvről

FIKÓ LÁSZLÓ*

A kötetben a szerző a témáról korábban publikált cikkeire támaszkodva a fejlett nyugati országokhoz történő gazdasági felzárkózás tényezőit tárja fel. A több évtizeddel ezelőtti megjelent cikkek is megdöbbentő időszerűségről tesznek tanúbizonyságot. A kötet legfontosabb megállapítása az, hogy egy ország felzárkózási törekvéseinek sikerét a polgári értékrend társadalmi beágyazottsága és az emberi tőke fejlettsége határozza meg.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B12, F63, O15, I25

Kulcsszavak: gazdasági fejlődés, értékrend, emberi tőke, bizalom.

* Fikó László, a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem adjunktusa.
E-mail: fiko.laszlo@partium.ro ORCID: <http://orcid.org/0009-0008-6173-5728>

A kézirat 2023. augusztus 24-én érkezett a Külgazdaság szerkesztőségébe.
<https://doi.org/10.47630/KULG.2023.67.7-8.112>

Abstract

**Review on the book of
Péter Ákos Bod: Economic development and knowledge. Essay on the links
between business culture, values, and education
(Gondolat Publishing House, Budapest, 2023, 200 pages)**

LÁSZLÓ FIKÓ

In the book, relying on his previously published articles on the subject, the author explores the factors of economic catching-up with the developed Western countries. Even the articles, published several decades ago, are strikingly timely. The key finding of the volume is that the success of a country's catching-up efforts is determined by the social embeddedness of civic values and the development of human capital.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B12, F63, O15, I25.

Keywords: economic development, values, human capital, trust.

Bod Péter Ákos egyetemi tanár 1990–1991-ben ipari és kereskedelmi miniszter, 1991 és 1994 között a Magyar Nemzeti Bank elnöke volt. Legújabb könyvének középpontjában az a kérdés áll, hogy milyen okok és tényezők határozzák meg a nemzetek gazdagságának növekedését. A kötet cikkgyűjtemény, amelyben a szerző eddigi pályafutásának azon írásait gyűjtötte össze, amelyek elősegítik a feltett kérdés megválaszolását.

Az *első fejezet* az elmúlt négy évtized magyarországi tapasztalatai alapján foglalja össze, hogy a szerző mit gondol a gazdasági fejlődésről és annak feltételeiről. A fejezet a polgári értékrend fontosságát hangsúlyozza a gazdasági fejlődés előmozdításában.

Az 1970-es évekkel az extenzív gazdasági növekedés kora lezárult, a természeti erőforrások fokozott bevonásán alapuló gyors gazdasági növekedést korlátozzák a környezeti problémák. Az 1970-es évek kőolajválságai nyomán a nyugati gazdaságokban alkalmazkodási folyamat indult el, ebben nagy hangsúlyt helyeztek a miniatürizálásra, az automatizálásra és a korszerűsítésre, ami az alacsony hozzáadott értéket előállító termelés elhagyásához, fejlődő országokba történő kiszervezéséhez vezetett. Ebben az időszakban Magyarország leragadt az egyszerű, energiaigényes termékek gyártásánál, nem ment végbe alkalmazkodás, ami az 1980-as években a nyugati exportpiacok elvesztéséhez és külső eladósodáshoz vezetett. Napjainkban hasonló a helyzet, a világgazdaságban újabb ipari forradalom van kibontakozóban. A szerző véleménye szerint Magyarországnak nem szabadna ismét leragadnia

az egyszerű, munka- és energiaigényes termékek gyártásánál, mivel a Nyugathoz történő felzárkózás így nem lehetséges, és a közepes jövedelem csapdája fenyeget. A megoldás a piaci verseny fokozása, az innováció, a magasabb hozzáadott érték előállítás és az EU-normák elfogadása. A nemzetközi versenyképesség feltételei szorosan összekapcsolódnak a polgári értékrenddel, ezeknek az értékeknek a társadalmi beágyazottságától függenek.

A rendszerváltás keretében Magyarországon viszonylag gyorsan kiépült a piaci intézményrendszer és a jogállami berendezkedés. Az 1990-es évek sikerei után azonban Magyarország gazdasági és társadalmi mutatói lemaradtak a többi rendszerváltoztató országhoz képest. A szerző felteszi a kérdést: a kedvezőnek tűnő előfeltételek ellenére miért maradt el a remélt siker? Válaszként a Kádár-rezsim alatt az állami gondoskodáshoz szokott lakosság értékrendbeli hiányosságait jelöli meg. A társadalmi munkamegosztás határfoka ugyanis olyan értékektől függ, mint a megbízhatóság, a pontosság, a szaktudás, valamint a kiszámítható intézmények. A nyugati gazdaságokhoz történő felzárkózáshoz ezeknek az értékeknek a széles körű társadalmi beágyazottságára lenne szükség. A felsorolt értékeket fontosnak tartó, azok szerint élő társadalmi réteget, vagyis a polgárságot azonban nem lehet állami irányítással létrehozni. A polgárság kitermelődik, ha a gazdasági rendszer működése a polgári értékeket jutalmazza. Az állam annyit teheti, hogy eszközeit felhasználva növeli a transzparenciát, támogatja az üzleti szereplők közötti versenyt, és igyekszik az állampolgárokat a piaci rend működési szabályaira oktatni.

A további részek 1981 és 2022 között megjelent esszéket és tudományos szakcikkeket mutatnak be. A gondosan válogatott írások a tudás, az oktatás, a képességek és a képzettség témakörökhöz kapcsolódnak. Mitől halad a világ előre? Mitől fejlődik a gazdaság? Mi a haszna az oktatásnak? Mit eredményeznek az ismeretek? Ezekre a napjainkban is aktuális kérdésekre keres válaszokat a szerző. A múlt eseményei hatnak napjaink társadalmi és gazdasági folyamataira, ezt a jelenséget nevezi a szakirodalom pályafüggőségnek. A szerző reményei szerint a kötet segíthet megoldást találni a régóta megoldatlan problémákra, és hozzásegítheti a közügyek iránt érdeklődő olvasókat a jelenhez vezető út megértéséhez.

A kötet *második fejezete* a magyarországi munkaerőpiac helyzetét elemzi a koronavírus-járvány által előidézett válság idején. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szakképzett munkaerő elvándorol, az itthon maradó munkaerő termelékenységé pedig alacsony, emiatt a válság utáni béremelkedés modernizáció helyett automatizálásra ösztönözhet, ami munkanélküliséget eredményezhet.

Az *első cikk* azt a kérdést vizsgálja, hogy a magyarországi kis és közepes méretű vállalatokat (kkv) tömörítő szektor miért maradt le a termelékenység és az innováció terén a visegrádi országok mögött. Mindez azért érdekes, mert ez a vállalatcsoport a foglalkoztatás, a termelés, valamint a külkereskedelem és az innováció terén kulcsfontosságú. A szektorra Magyarországon a foglalkoztatottak 68,8, az EU-ban 66,4 százaléka, a hozzáadott érték 53,7, illetve 56,8 százaléka jut. Nemzetközi tapasztalatok szerint a hatékony hálózatosodás nagymértékben elősegítheti a kkv-k sikerességét. A hálózatépítés megköveteli a másokkal való együttműködést, a magyarországi vállalkozók azonban igyekeznek mindent házon belül megoldani, nem szívesen tárják fel a vállalat működését mások előtt, aminek az oka sok esetben a hivatalos szabályok megkerülése. Az átláthatóság hiánya miatt aztán meghiúsulhat hitelfelvétel, a másik vállalattal való együttműködés, a beszállítói státusba kerülés. A szerző szerint a magyarországi kkv-szektor alacsonyabb teljesítményének kulturális és szocializációs okai vannak.

A *második cikk* a koronavírus-járvány által okozott válság bizonytalansággal teli időszakában íródott, és a válság munkapiaci hatásait igyekezett előre jelezni. A válság forrása adminisztratív jellegű volt, vagyis a járvány megakadályozását célzó lezárások miatt számos gazdasági tevékenységet be kellett szüntetni. Egyszerre érvényesült keresleti és kínálati sokk. Egyrészt a lezárások miatt átmenet nélkül megváltozott a lakosság fogyasztási szerkezete. Másrészt a beszállítók egy részének is le kellett állítania a termelést, vagy logisztikai problémák léptek fel, emiatt az ellátási láncokban is zavarok keletkeztek. A legnagyobb veszteségek a szolgáltatászektorban voltak, a feldolgozóipari vállalatok kisebb mértékű kiesést szenvedtek el. Állami segítségnyújtásra mindenekelőtt a keresleti oldalon volt szükség, miként azt az európai országokban és az Egyesült Államokban alkalmazott jövedelemkiegészítő csomagok is mutatják, a kínálati oldal bizonyos határokon belül képes volt alkalmazkodni. A németországi vállalatok – a 2008–2009. évi nemzetközi pénzügyi és gazdasági válsághoz hasonlóan – igyekeztek megtartani a képzett munkaerőt, bízva a válságot követő gyors fellendülésben, amiben az állami támogatások is segítették őket. A 2008–2009. évi tapasztalatok alapján ez jó stratégiának tekinthető akkor, ha az adott ágazat a válság után is fontos marad.

Miként tovább, munkaerőpiac? – teszi fel a kérdést a szerző a cikk végén. A járvány hatására felgyorsulhat a digitalizáció és a termelési folyamatok robotizálása, ami számos alacsonyabb képzettséget igénylő munkahely megszűnését vonhatja maga után. A válság az ellátási láncokra is hatást gyakorolt. Az ellátás biztonsága érdekében és a sajátos kínai országkockázat kivédésére a nyugati vállalatok már egy

ideje igyekeznek lerövidíteni ellátási láncukat. Ez a folyamat, amelyet a járvány csak felgyorsított, kedvező lehet a közép- és kelet-európai országok számára is, ha rendelkezésre áll a megfelelően képzett munkaerő, és a szükséges politikai akarat is megvan. A válság egy szelekciós folyamatot is beindított, aminek következtében hatékonyságjavulás mehet végbe a gazdaságban.

A *harmadik cikk* a válság utáni újraindulási szakaszban íródott, amikor már körvonalazódni kezdtek a válság gazdasági és társadalmi hatásai. Az újrainduló gazdaságokat munkaerőhiány jellemezte, emiatt a bérek gyorsan növekedtek. Magyar kontextusban a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a jelentős minimálbér-emelés a munkanélküliség növekedéséhez vezethet, mivel a munkaerő egy részének képzettsége nem kielégítő, emiatt termelékenysége alacsony.

A béremelkedés önmagában nem eredményez modernizációt, olvasható a *negyedik cikk* címében, még a válság előtti időszakból annak kapcsán, hogy nagyarányú, a termelékenység növekedésétől elszakadt béremelkedés zajlott le Magyarországon. Egyes vélemények szerint mindez a termelőeszközök modernizációját, jobb szervezettséget, a meglévő munkahelyeken a hozzáadottérték-tartalom emelkedését fogja eredményezni. A szerző véleménye szerint azonban ez nem feltétlenül lesz így, mivel a vállalatok a munkavállalói készségek és tudás hiányára túlzott automatizálással is reagálhatnak. Vagyis a munkaerő képzettsége és szaktudása meghatározó ebből a szempontból is. Mivel a képzett munkaerő esetében gyakori a külföldre vándorlás, az itthon maradók pedig a nagyvállalatok felé tartanak, a kkv-k és az állami szféra csupán az alacsonyabban képzett munkavállalók közül tud majd válogatni, aminek nyomán tovább csökken a hatékonyság. A cikk végén a szerző felhívja a figyelmet a béremelések inflációs hatásaira is. Ha a béremeléseket a forint gyengülése és a cse-rearányok romlása kíséri, akkor gyorsulhat az inflációt.

A *harmadik fejezet* a piacgazdaság és a társadalom értékrendje, valamint ismeretei közötti kapcsolatot mutatja be. A jól működő piacgazdaság jelenti a felzárkózás útját, a siker feltétele azonban a polgári értékrend társadalmi beágyazottsága és a jól képzett, külföldi tapasztalatokkal is rendelkező, pénzügyileg tudatos állampolgárok megléte.

Az *első cikk* a rendszerváltozás utáni időszak értékválságát tekinti át Magyarországon. A rendszerváltozás fontos eredményei között említhető a szólásszabadság, a jogállamiság, a vállalkozás szabadsága, az állami szabályozás visszaszorulása és a kormány leválthatósága. Kérdés azonban, hogy ezek az eredmények mennyire tudatosultak a társadalomban. Magyarországon a közgondolkodást az anyagi szempontok uralták és uralják, ami a kádári rezsim hagyatékának, többek között a

vallástalanításnak, az erkölcsi romlásnak, a közösségi cselekvés iránti pesszimizmusnak tulajdonítható. Ennek okán az 1990-es évek derekának gazdasági nehézségei közepette a társadalom kiábrándulni látszott a rendszerváltozásból. Az erkölcsi romlás azonban a gazdasági teljesítményre is károsan hat, mivel megnehezíti az együttműködést, ezáltal a társadalmi munkamegosztást, és a tranzakciós költségeket is növeli. A bürokrácia és a korrupció az üzleti környezet részévé vált, emeli ki a szerző egy Magyarországot vizsgáló 1995. évi nemzetközi tanulmányból.

A *második cikk* a rendszerváltozás közgazdaság-tudományi képzésre gyakorolt hatását tárgyalja. A rendszerváltozás után a neoliberais közgazdaságtan lett az uralkodó ideológia a magyar gazdasági életben, a legtöbb addigi reformközgazdász a szabadpiac hívévé és hirdetőjévé vált. Mindez nem meglepő, mert a külső szakmai, akadémiai és politikai kapcsolatok a magyarországi oktatókat és kutatókat a főáramú közgazdaságtanhoz kötötték. Ilyen viszonyok között megkérdőjeleződött a gazdaságpolitikai oktatás és kutatás szükségessége. Az állam szerepének leértékelődése a magyar közgazdászok körében ugyanakkor nem segítette a rendszerváltoztatás létfontosságú feladatainak elvégzését, így például a gazdasági stabilizálást és az intézményépítést. A nyugati intézmények egyszerű átvétele nem bizonyult járható útnak, mert az informális szabályok hosszú idő alatt változnak, az intézményeknek igazodniuk kell az ország sajátosságaihoz, ami feltételezi az intézményépítésben részt vevő szakemberek gazdaságpolitikai ismereteit. A versenyképes üzleti és pénzügyi képzések is igénylik az elmélyült gazdaságpolitikai tudást.

A *harmadik cikk* az 1990-es évek végén íródott, és a külföldi egyetemeken történő tanulás kulturális és gazdasági hatásait vizsgálta több évszázad magyar tapasztalatait figyelembe véve. A 17. és 18. században az európai kultúra és tudományosság megismerésének egyetlen módja a külföldi tanulás volt. Évente több száz fiatal képezte magát nyugati egyetemeken. Tanulmányaik befejeztével tudással és könyvekkel megrakottan tértek vissza hazájukba, ahol a közösségük értékes és megbecsült tagjaivá váltak. A rendszerváltozás után ismét elérhetővé vált a külföldi utazás és a külföldön történő tanulás. A külföldi tanulmányok nem csupán az oktatási intézményekben megszerezhető korszerű szaktudás és nyelvismeret miatt fontosak, hanem az úgynevezett hallgatólágos vagy belefoglalt tudás (*tacit knowledge*) miatt is, ami a társadalom értékrendjét jelenti, ennek megismeréséhez pedig ott kell élni huzamosabb ideig. A felsoroltak miatt továbbra is fontos a fiatalok külföldi tanulása, tapasztalatszerzése. A gond a visszatérés. Az anyagi érdek felülírja a szülőföldhöz történő ragaszkodást, ami részben a szocialista rendszer hagyatékának is tekinthető,

emiatt morális értelemben már semmi nem kötelezi a tanulót arra, hogy hazatérjen, és megszerzett tudását a közössége fejlődésének szentelje.

A *negyedik cikk* a magyarországi lakosság értékrendjének állapotát mutatja be a 2008–2009. évi nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság idején. A lakosság értékrendjében a materiális értékek kiemelten fontosak, megelőzik a tisztességes jogrend, a tiszta választások, a vallásszabadság és a szólásszabadság iránti igényt. Az értékrendbeli sajátosságok és a magyar gazdaság európai uniós átlagnál nagyobb mértékű visszaesése a válság alatt azt eredményezte, hogy az emberek életükkel való elégedettsége az egyik legrosszabb volt az EU-ban a válság után. A materiális értékek kiemelt fontossága ellenére a lakosság gazdasági és pénzügyi ismerete – és ezzel szoros összefüggésben a pénzügyi helyzete – elkeserítőnek nevezhető. Mindez a közvéleményt formáló intézmények eddigi munkáját is minősíti, hiszen az értelmes fogyasztás, a pénzügyi kockázatvállalás, valamint a háztartás vezetésének ismeretei elsajátíthatók.

Az előzővel szoros összefüggésben a fejezet *ötödik cikke* a fogyasztótól elvárható piacismeret kérdéskörét vizsgálja. A 2008–2009. évi nemzetközi válság előtt a gazdasági szakemberek sokszor utaltak a leselkedő veszélyekre. Vagyis nem a gazdaságtudomány, hanem a gazdasági mechanizmus és a döntéshozatal mondott csődöt, ez vezetett a válsághoz. Kulcsfontosságú tehát a tényleges fogyasztói ismeretek szintje, miként azt a magyarországi devizaalapú hitelek esete is szemlélteti. Az ügyfelek jelentős része nem vette figyelembe a figyelmeztetéseket a devizában történő eladásodás veszélyeire. Helytálló-e az emberi döntéshozatal racionalitásának hipotézise? – teszi fel a kérdést a szerző ezen a ponton. Nyilvánvaló, folytatja, hogy a fogyasztók egy része nem optimalizál, hanem megszokást, hagyományt vagy impulzust követ fogyasztói döntéseiben. A válság fő oka emiatt a döntéshozatal gyengesége, a racionalitás hiánya és az ismerethiány. A válság világszerte fokozottabb állami szerepvállalásra ösztönözte a politikai döntéshozókat, ami a szabályozás szigorodását és a bajba jutottak megsegítését is magába foglalta. Az utóbbival kapcsolatban azonban a szerző felhívja a figyelmet, hogy az állami segítségnyújtás nem helyettesítheti az egyének megfontolt gazdasági döntéseit. Sajnos a magyar lakosság jelentős hányada nem rendelkezik a hatékony fogyasztói szerephez szükséges piaci ismeretekkel, ezt erősíti meg az a tény is, hogy több mint egymillióra tehető a funkcionális analfabéták száma. Ismerethiány, éretlenség, tapasztalatlanság, rövid távú gondolkodás jellemzi ezt a társadalmi réteget, hangsúlyozza a szerző. Mindez azért is tekinthető óriási problémának, mert a családban és az oktatási rendszerben megszerezhető piaci, gazdasági és társadalmi ismeretek, valamint értékrend nemcsak a fogyasztók számára nélkülözhetetlenek, hanem a

munkavállalói, a vállalkozói és az állampolgári szerepek betöltéséhez is szükségesek. Ezek nélkül a lakosság folyamatosan az állami védőernyőre fog szorulni. A kiterjedt állami szabályozás pedig költségnövelő hatású, emiatt romlik az ország versenyképessége. A piaccal, a gazdasággal és a társadalom működésével kapcsolatos ismeretek bővítését stratégiai feladatnak nevezi a szerző.

A fejezet *zárotanulmánya* a magyar származású angol közgazdász, Bauer Péter életműve alapján a segélyezés gazdasági és erkölcsi hatásait vizsgálja. Bauer munkásságának középpontjában a gazdasági fejlődés állt, annak forrását a piacgazdaságban látta, szöges ellentétben a 20. század második felében elterjedt államközpontú fejlődésméletekkel. Az állam feladatának a biztonság és a jogrend megteremtését, vagyis a közjavak szolgáltatását tekintette. Ahol ezek megvannak, ott a piaci szereplők a nyugati országokban tapasztaltakhoz hasonlóan viselkednek. A segélyezés ugyanakkor járadékvadász magatartást alakít ki a fogadó országban hatalmon lévő elit soraiban, megerősíti az elit helyzetét, emiatt az állam nincs rákényszerítve a közjavak megfelelő szintű szolgáltatására. Bauer nemzetközi tapasztalatai szerint a segélyakciók nem tudnak tartós jólétnövekedést generálni, így a nemzetközi kereskedelemből kimaradó országok szegények maradnak. A segélyezés kultúráját etikai alapon is bírálta, mert az erősíti a függést a segély nyújtójától, kialakulhat a segélyre jogosultság érzése, ami a fejlődés gátját képezi. Ugyanakkor elismerte, hogy a rendszerváltozási folyamat kezdetén átmeneti ideig az elhanyagolt infrastruktúra helyreállítása végett valóban szükség lehet segítségnyújtásra. A kevésbé fejlett országoknak Bauer azt ajánlotta, hogy használják fel a nyugati országok révén elérhető technológiákat és piacokat. Hogy ezeket a lehetőségeket egy ország mennyire tudja kihasználni, az a polgári értékektől, erényektől, gondolatoktól függ, ezek a fejlődés végső okai, teszi hozzá a szerző. A cikkben leírtak fényében a szerző végezetül Magyarország – mint az uniós pénzügyi transferek egyik nettó haszonélvezője – jövője kapcsán vet fel kérdéseket, a kérdések megválaszolását az olvasókra bízva.

A *negyedik fejezet* az Európához történő gazdasági felzárkózás tényezőit vizsgálja. A közepes jövedelem csapdájának elkerülése érdekében hangsúlyozza a távlatos gondolkodás és a szakemberek képzésének fontosságát. A felzárkózási folyamatban minden rendszerváltoztató országnak a saját útját kell bejárnia, ennek során az erkölcs és a racionalitás együtt kell, hogy meghatározza a politikaformálás folyamatát. A nemzetek gazdagsága a polgári értékektől függ, azok kialakulását viszont az elit viselkedése befolyásolja.

Az *első cikk* 1981-ben íródott, és a magyar ipar előtt álló kihívásokra és lehetőségekre világított rá az 1970-es évek olajválságai nyomán átalakuló világ gazdaságában.

A fejlett országok ebben az időszakban kezdték leépíteni az alapanyag-igényes és képzetlen munkaerőt foglalkoztató iparágait, mert nem voltak többé versenyképesek ezeken a területen. A szerző véleménye szerint ebben a helyzetben veszélyes lehet olyan iparágakra koncentrálni, amelyeknek technológiája egyszerű, könnyen hozzáférhető, és nem igényelnek képzett munkaerőt, még ha pillanatnyilag gyors megtérüléssel kecsegtetnek is. Ezeken a területeken ugyanis a nemzetközi verseny igen erős, emiatt az eladási árak nyomottak, ugyanakkor gyakoriak a termék- és technológiaváltások. A magyar feldolgozóipari exportra jellemző ágazatokban – kohászat, textilipar, háztartási cikkek – a relatív árak romlottak ebben az időszakban, ezzel szemben a csúcstechnika ára lépést tudott tartani a nyersanyagok növekvő áraival. Emiatt a gyors megtérülés délibábjának hajszolása helyett az erőforrásokat az infrastruktúra fejlesztésére, magasabb hozzáadott értéket előállító iparszerkezet kialakítására és szakemberek képzésére kell koncentrálni, javasolja a szerző.

A *második cikk* 2014-ben, az ukrainai konfliktus kezdetén íródott, és a rendszerváltozás tapasztalataival kapcsolatban közöl gondolatokat. A szerző véleménye szerint a rendszerváltozás a térségünkben egyszerre jelentett visszatérést a szocializmust megelőző lassúbb, kiszámíthatóbb kapitalizmushoz és tranzíciós kényszert a kapitalizmus 1990-es évekre kialakult, pénzügyi és kereskedelmi globalizációt feltétlen támogató változatához. A szovjet utódállamokban a Közép- és Kelet-Európában tapasztalt folyamatok felnagyítódtak. Esetükben nem volt lehetőség a korábbi kapitalista múlthoz visszatérni, emiatt a feudális viszonyok éledtek újra. Az oligarchákkal szembeni védelmet a lakosság a jó királytól várja. A rendszerváltoztató országok tehát különböző pályákon mozognak. Mi lesz azokkal az országokkal, amelyeknek még közös múltjuk sincs, amihez vissza lehetne térni, teszi fel a kérdést a szerző Ukrajna kapcsán. Esetükben a kortárs kapitalizmus intézményeihez való tranzíció mellett meg kell találni a közös történelmi előzményeket.

A *harmadik cikk* 1998-ban, Magyarország EU-csatlakozási tárgyalásainak kezdetén született. Ebben a szerző felhívja a figyelmet arra: az európai integrációs folyamat lényege az, hogy véget érjenek az európai nemzetek közötti háborúk, nem pedig a gazdasági hatékonyság. Kiemeli azt, hogy a társadalmak nem szívesen adják fel nemzeti szuverenitásukat, nem mindent fogadnak el abból, amit külföldről elő akarnak írni nekik. Viták révén halad tehát előre az európai integráció, ami természetes, és az egyes társadalmak erejét bizonyítja. Az írása végén a szerző a racionalitás mellett az erkölcs fontosságát is hangsúlyozza a politikaformálásban. Helyes kormányzás nem lehetséges erkölcsi tartalom nélkül, figyelmezteti a csatlakozási

tárgyalásokban részt vevőket. Az erkölcsileg helyes álláspont kinyilvánítását az értelmiség kötelességének tekinti.

A *negyedik cikk* szintén ebben az időszakban készült és a nemzetek gazdagságának okait a teljesítőképes polgári társadalom meglétével azonosítja. A történelmi tapasztalatok bebizonyították, hogy ahol a polgárságot a 20. század viszontagságai felszámolták, ott a társadalom fejlődésképtelen, a gazdaság nemzetközi versenyképessége pedig lecsökken. A nemzetek gazdagsága tehát kulturális eredetű, vagyis olyan értékek határozzák meg, mint a szorgalom, a munkafegyelem, a takarékoság, a szaktudás, a megbízhatóság, a pontosság és a jogállamiság. E polgári értékek társadalmi méretekben való megjelenéséhez időre van szükség. Kifejlődésükben kiemelkedő fontosságúak a politikai, gazdasági és kulturális elit által közvetített viselkedésminták, hívja fel a figyelmet a szerző. A polgárság létrejön, ha a polgári értékek jelentik a társadalmi és gazdasági előrejutás kulcsát.

Az *ötödik, igen nagy terjedelmű szakcikk* már napjainkhoz közelebbi időpontban keletkezett, és a járadékvadászat kedvezőtlen hatásait tárgyalja. A klasszikus közgazdászok járadékon a föld használati jogának átengedéséből fakadó hozamot értették. Napjainkban járadékon a szokásosat felülmúló hozam, a kiugróan magas jövedelmek vagy a monopolprofit értendő. A monopolprofit piaci viszonyok közepette is létrejöhet, állami versenykorlátozás következtében történő megjelenése esetén azonban a helyzet kialakulásában segédkező tisztségviselő esetében korrupcióról, a haszonélvező gazdasági szereplő esetében járadékvadászatról van szó. A járadékvadászat miatt az adott gazdaságban a bérek alacsonyabbak a lehetségesnél, mert a járadék a normálprofit és a bér közé ékelődik, továbbá a járadékvadászat a monopóliumok működéséhez hasonlóan holtteherveszteséget okoz, vagyis csökken a társadalom jóléte. Az állami döntéshozók befolyásolására fordított erőforrások pedig tovább növelik a társadalom veszteségeit. A veszteségek csökkentésére megoldás lehet a demokratikus politikai rendszer és a versenypiac, mivel általuk kevesebb a lehetőség a járadék megjelenésére, illetve a járadékvadász magatartás kialakulására. A versenyt helyettesítő, a járadék megszerzését előtérbe helyező modell nem fér össze a demokratikus berendezkedéssel.

A *negyedik fejezet*, illetve maga a kötet is a szerzővel készített, életrajzi ihletettségű interjúval zárul, amely a szerző pályafutásának jelentősebb állomásait és az elmúlt négy évtized fontos gazdasági és politikai fejleményeivel kapcsolatos élményeit és véleményét foglalja össze. Hangsúlyozza az értelmiségiek közügyekben történő véleménynyilvánításának fontosságát, a Nyugathoz tartozást, a problémák legjobb tudásunk szerinti megoldását, a fel nem adást és a hit erejét.

Gondolatok és észrevételek a kötet olvasása közben

A kötet a távlatos gondolkodást, az infrastruktúra fejlesztését, a nemzetközi tapasztalattal és versenyképes tudással rendelkező szakemberek képzését, mindezek révén magas hozzáadott értéket előállító ipar kialakításának fontosságát hangsúlyozza a közepes jövedelem csapdájának legyőzése és a nyugati országokhoz történő felzárkózás érdekében. Kiemeli ugyanakkor, hogy a gazdasági fejlődés alapját az olyan értékek jelentik, mint a szorgalom, a munkafegyelem, a takarékoság, a szaktudás, a megbízhatóság, a pontosság és a jogállamiság. Ezen polgári értékek társadalmi beágyazódását ugyanakkor az elit által követett viselkedésminták erőteljesen meghatározzák. A kötet egészét átható mondanivaló egy mondatban összefoglalva tehát az lehetne, hogy *a polgári értékrend társadalmi beágyazottsága és az emberi tőke fejlesztése* határozza meg egy ország felzárkózási törekvéseinek sikerét.

Jó ötletnek tartom, hogy Bod Péter Ákos és a Gondolat Kiadó a több esetben is klasszikusnak nevezhető cikkeket aktualizálás nélkül tette ismét közzé. Teljes mértékben egyet lehet érteni a szerző első fejezetben leírt véleményével, miszerint a nagy gonddal válogatott, egy adott gondolati szárra felfűzött cikkek mondanivalója napjainkban is időszerű, ezáltal segíthetnek megoldásokat találni a jelen problémáira. Olvasóként őszintén megdöbbentem, amikor azt tapasztaltam, hogy a több esetben huszonöt, harminc vagy akár negyven évvel ezelőtt íródott cikkekben mintha teljes mértékben napjaink kihívásairól lenne szó. Mindez egyrészt derűlátásra adhat okot, mivel a régóta létező problémákra már rég megszülettek a megoldások, másrészt viszont elszomorító, hogy a megoldások a folyóiratok hasábjain maradtak, a gyakorlatban nem hasznosították őket.

A kötet fontos erénye az értékrend gazdasági fejlődésben betöltött szerepének hangsúlyozása. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy napjainkban a szakirodalom a *bizalom* kifejezést használja hasonló összefüggésben. A bizalom kiterjedtsége alapján megkülönböztethető személyek közötti bizalom, csoporttagok közötti bizalom és általános bizalom. A személyek közötti bizalom egymás ismeretén múlik. A csoporton belüli bizalom alapja a csoport ismerete, a közös világnézet, vagy a gazdasággal, társadalommal kapcsolatos hasonló elképzelések. Az általános bizalom ezzel szemben az intézményrendszerrel szembeni bizalomból ered, mivel az intézmények garantálják, hogy a másik, ismeretlen fél be fogja tartani az ígéretét. Az intézményrendszerbe vetett bizalom alapja a demokratikus politikai berendezkedés és a jogállamiság. Jól működő intézményrendszer mellett az idegenekkel történő gazdasági együttműködés alacsony tranzakciós költségekkel valósítható meg, lehetővé válik

a hosszú távú tervezés, mindez beruházásokra ösztönöz, ami kedvező a gazdasági teljesítmény szempontjából. Ezzel ellentétben alacsony bizalmi környezetben a rövid távú gondolkodás válik jellemzővé, elmaradnak beruházások, romlik a gazdaság teljesítménye, a politikusok osztogatással kampányolnak. Az alacsony bizalmi szint pusztító hatásait Görögország 2009 utáni tapasztalatai kitűnően illusztrálják.¹ Észre kell venni, hogy amikor Bod Péter Ákos a polgári értékekről beszél, akkor a csoporton belüli bizalom és az általános bizalom magas szintjének feltételeiről van szó. Mindez nem csökkenti a bemutatott kötet fontosságát, éppen ellenkezőleg, az évtizedekkel ezelőtt íródott cikkek aktualitását bizonyítja. A polgári értékek Magyarországon megfigyelt hiánya tehát a bizalom hiányát jelenti. Mindez Görögország esetét szem előtt tartva komoly figyelmeztetés.

Bod Péter Ákos legújabb könyvét szívből ajánlom minden kedves olvasónak, aki szeretné megérteni a gazdasági fejlődés mögött álló tényezőket. A kötet olvasása nem igényel elmélyült közgazdasági ismereteket, így a közügyek iránt érdeklődő laikusok is gazdagodhatnak általa. Főként azonban a fiatalabb generációkhoz tartozó oktatók, kutatók, gazdasági szakemberek figyelmét szeretném felhívni a kötetre, mivel ők a legtöbb cikket nem olvashatták első megjelenésük idején, a bennük leírtak azonban segíthetnek megoldást találni az aktuális társadalmi és gazdasági problémákra.

¹ Györffy Dóra (2018). *Trust and Crisis Management in the European Union. An Institutional Account of Success and Failure in Program Countries*, Palgrave – Macmillan. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-69212-8>